

Att förstå folkmord

En rapport från
International Research Symposium
vid Köpenhamns universitet

AV CAROLYN ÖSTBERG

Den 25-27 augusti 2008 hölls en internationell forskarkonferens vid Köpenhamns universitet under rubriken "Att förstå folkmord". Initiativet till konferensen togs av Johannes Lang, doktorand i psykologi vid Köpenhamns universitet. Långs avhandling går under arbetsnamnet "The Mind after Auschwitz: Rethinking the Psychology of Survival". Forskningen baseras på intervjuer med överlevande i såväl Norge, Sverige som Danmark. Avhandlingen innebär en kritik av hur psykologin förstått (och ofta förbiset) Förintelsens psykologiska effekter, och är samtidigt ett försök att omformulera de överlevandes erfarenheter på ett annat psykologiskt språk än det psykoanalytiska.

Konferensen arrangerades av den psykologiska institutionens doktorandutbildning vid Köpenhamns universitet i samarbete med The Danish Research School of Psychology, Department of Psychology and Educational Studies vid Roskilde universitet, Rehabilitation and Research Centre for Torture Victims, samt The Danish Institute for International Studies, Department of Holocaust and Genocide Studies.

Bakgrunden till konferensen var att man i Danmark upplever att forskningsfältet växer kring studier av folkmord, och att dessa sakta börjar få fäste inom en mer tvärvetenskaplig akademisk krets.

Psykologiska teorier bidrar till studier

Strävan att förstå och möta upprepade fall av massmord har hos forskare inom psykologi väckt frågor om den egna disciplinens roll i detta sammanhang. Dessa frågor berör hur psykologins teorier kan bidra till studier av folkmord; vidare var gränserna för ämnets ansatser ligger, samt hur psykologin kan hjälpa individer och samhälle efter ett folkmord.

Erfarenhet har visat att det psykologiska perspektivet är särskilt lämpligt när man studerar den kognitiva, känslomässiga och social-psykologiska kraften av ett folkmord men även i studier av hur man uttrycker traumatiska upplevelser, dess minnen och efterspel.

För att bli en intellektuell kraft att räkna med inom tvärvetenskapliga studier av folkmord anser man dock att ämnet psykologi

behöver bredda sin teoretiska fokus och införliva perspektiv från andra discipliner såsom historia, statsvetenskap, sociologi, etnologi, antropologi och filosofi i sitt teoretiska ramverk. Syftet med konferensen var att ta ett steg i denna riktning.

Tal av välrenommerade forskare

Under konferensens behandlades tre teman:

- De sociala krafterna hos massmord
- Att handskas med känslor och minnen
- Det psykologiska perspektivets möjligheter och begränsningar

Vi fick lyssna till välrenommerade forskare som professor Ervin Staub, University of Massachusetts. Han inledde med att tala om hur folkmord och massakrer kan uppstå. Professor Staub talade också om generella principer för försoning, psykologisk återhämtning och förebyggande åtgärder. Han visade på specifika exempel från Rwanda 1999, fem år efter folkmordet: Några av de viktigaste förutsättningarna för detta arbete, menar Staub, är att förstå hur folkmord uppstår, vidare effekterna av trauma, de basala psykologiska behoven samt en förståelse för att de som engagerar sig har erfarenhet av liknande arbete. Det anses också viktigt att, som i fallet med Rwanda, göra skillnad mellan försoning och samexistens.

Professor Harald Welzer från Center for Interdisciplinary Memory Research i Essen talade om sin forskning kring material om

polisbataljon 45, som var delaktig i det systematiska dödandet av judar bakom östfronten. Hans studie som också har beskrivits i boken *Gärningsmän: hur helt vanliga män blir massmördare*, lyfter fram de socialpsykologiska orsakerna till hur "vanliga" och "hederliga" människor kan förvandlas till hänsynslösa massmördare.

Professor Jacques Semelin från Center for International Research Studies i Paris gav en övergripande bakgrund till sina egna tvärvetenskapliga ansatser att studera folkmord och massakrer utifrån psykoanalytiska, statsvetenskapliga och antropologiska teorier och metoder, det han kallar för "minnenas krig"; ett krig som professor Semelin anser till största delen utgörs av diskurser om *erkännande* av massmord som folkmord enligt FN-konventionen, *anklagelser* mot främmande makt, samt en *utländsk syndabock* (vilken främst används av politiker) och slutligen *hämnad*.

Professor Semelin ställde sig frågande till om samhällen som genomlidit folkmord hotas av kollaps och om folk kan leva tillsammans efteråt. Litteraturen kring försoning finner han alldeles för idealistisk och menar att vi alltid kommer tillbaka till de döda: Att hitta och identifiera dem är en viktig del av vårt sorgearbete – det ska alltid vara utgångspunkten för allt arbete och är något som både kan och måste göras.

Traumatisering eller "sargat minne"?

Lawrence Langer, professor i litteratur från Simmons College i Boston, berättade om sina mångåriga studier av vittnesmål och psykologiska reaktioner från Förintelsens överlevande. Enligt honom finns det en skillnad mellan att vara traumatiserad och att, som Förintelsens överlevande, leva med det han kallar för "ett sargat minne".

För de överlevande som professor Langer träffat har det inte varit smärtsamt att berätta om sina upplevelser: Dessa minnen är inte tillbakaträngda utan ständigt närvarande. Ingen har blivit återställd, inga mentala sår har läkt. Det handlar endast om att stå ut.

Några av professorns slutsatser är att språket, orden och begreppen, spelar en avgörande roll, exempelvis när de överlevande har svårt att finna ord som förklarar deras erfarenheter. Likaså menar han att begreppet "förövare" egentligen inte säger oss någonting alls om vad dessa faktiskt har gjort.

Professor Langer betonade att vittnesmålen är mycket betydelsefulla källor för kunskap men menar samtidigt att berättelserna inte är desamma som händelserna, och att det inte finns *en* berättelse som är den andra lik trots att de skildrar samma tid.

Vad är meningen med förlåtelse?

PhD i filosofi Thomas Brudholm från Danish Institute for International Studies, Department of Holocaust and Genocide Studies, har specialiserat sig på etiska och filosofiska perspektiv på bland annat Förintelsen och andra folkmord. Hans övergripande utgångspunkt kring försoning och förlåtande är att det finns ett normgivande sätt att reflektera kring "förlåtelse".

Under konferensen gav Brudholm ett antal exempel på varför det kan finnas anledning till vaksamhet kring det han kallar "den kristna förlåtelsen". Det första gäller *värdet* av förlåtandet. Ett ideal kring förlåtelsen säger att den ska hela och läka, men Brudholm ifrågasätter om det verkligen är en del av förlåtandets natur. Han ifrågasätter också om detta kan krävas av offren.

Thomas Brudholm poängterade vikten av offerstatus och att offren inte ska behöva välja mellan att förlåta eller hämnas. Ett annat exempel som Brudholm gav är offrens *ilska*: De som förespråkar förlåtande tenderar att handskas med denna som något som *måste* överkommas. Men enligt Brudholm är det ett tecken på moral att känna sig både arg och kränkt. Om det ses som en sjukdom – det vill säga att ilska och känslan av att ha blivit kränkt anses vara något som man ska botas ifrån – då kan detta innebära ytterligare en kränkning.

Slutligen menade Brudholm att vi bör vara vaksamma så att offret som inte *vill* förlåta görs till en karaktär. Detta sker utifrån synen på förlåtelse som en väg till mänsklig perfektion – med andra ord något som varje människa bör sträva efter.

Brudholm belyste mycket grundligt komplexiteten med försoning och förlåtelse; etiskt och moraliskt. Ämnet i hans föreläsning sammanfattades i en fråga som ställdes av Hédi Fried, psykoterapeut och överlevande: "Hur kan man förlåta när ingen ber om förlåtelse?"

Vad är psykologernas uppgift?

Dr Andrew Jefferson från Research Centre for Torture, Köpenhamn resonerade och ställde frågor kring psykologi som vetenskap, kring professionell praktik och forskarperspektiv: "Är det av godo att psykologin expanderar sitt fält för studier?" "Borde psykologerna inte i stället studera disciplinen som sådan?" "Är det så att man vidmakthåller och reproducerar villkor som föder våld?" "Borde man inte vara politisk utan att vara expansiv?" "Vetenskapen är politisk så är det inte dags för psykologin att erkänna sin delaktighet i stället?"

Jefferson anser att man inom psykologin bör använda sina metoder och teorier för att fundera över vad som formar och definierar våra tankar; att det finns en relation mellan våld, försoning, fred och förebyggande åtgärder, samt att det till sist är valet av metod som påverkar analysen.

Suzanne Kaplan om affekthantering

Fil. dr Suzanne Kaplan, psykoanalytiker och forskare vid Programmet för studier kring Förintelsen och folkmord, Uppsala universitet och Pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet, redogjorde för sin teori kring *affekthantering*. I sin forskning har Kaplan fokuserat på den extrema traumatisering som Förintelsen utgör. Ett antal kvinnor som var barn under åren 1933–1945 har intervjuats och materialet har bearbetats. Innehållet i livshistorierna är uppbyggt kring två begrepp som Kaplan benämner *perforering* och *utrymmesskapande*.

Perforeringen står för de fruktansvärda grymheter nazisterna utsatte barnen för och utrymmesskapande de inre psykiska processer som lett till eget tanke- och handlingsutrymme, något de intervjuade uttrycker att de kunde skapa trots det som hände runt dem: Indirekt försökte man skapa en länkning med generationer bakåt, framåt och med den generation man själv tillhör, det vill säga; placera sig själv i ett sammanhang. Ett tredje kärnbegrepp är *åldersförvrängning*; en slags sammanpressning av tiden: I återberättandet sker en *traumalänkning*, respektive *generationslänkning*. Länkning är då en associativ förbindelse. Traumalänkning är följden av perforeringen, och de intervjuade associerar på ett repetitivt sätt de traumatiska upplevelsorna. Generationslänkning har med associativa förbindelser till växande och

utveckling att göra, till en övergripande aspekt av utrymmesskapande och en möjlig fördjupning av förståelsen för återhämtningsprocesser. Många aspekter av dessa olika begrepp har framkommit i intervjuerna och integrerats i Kaplans teori.

Suzanne Kaplans avhandling publicerades av Natur och Kultur, 2003: *Barn under Förintelsen – då och nu. Affekter och minnesbilder efter extrem traumatisering*. I senare forskning har Kaplan även intervjuat unga rwandiska pojkar som överlevt folkmordet i Rwanda 1994.

Reflektioner av Hédi Fried

Hédi Fried, psykoterapeut och överlevande från Förintelsen, delade med sig av sina personliga minnen och reflektioner om händelser före, under och efter Förintelsen. Hon berättade till exempel att hon i dag fortfarande har starka minnen av tågtransporten, när tåget stannade, allt skrikande och vad hennes mamma sa. Hédi Frieds uppfattning är att det var hon som, vid selektionen, släppte sin mammas hand alldeles för fort och därmed sände sin mor till döden.

Åren i koncentrationsläger beskriver Fried som ett liv "i en grå bubbla". Hon befriades från Bergen-Belsen och kom till Sverige med de så kallade Vita Bussarna.

Fried reflekterade också över liv och död. I dag är hennes bestämda uppfattning att livet är orättvist och att det innehåller smärta: Döden är en effekt av att leva. Livet är bara vackert när man vet att man ska dö. Det är nu vi lever, inte i morgon. Vi är alltid ensamma och man ska inte förlita sig på andra. Sin barndom får man leva med – den var som den var – men vi är själva ansvariga för resten av våra vuxna liv.

Behov av bredare förståelse av folkmord

I ett av de sista inslagen under konferensen berättade Dative Ukuberyimfura, överlevande från folkmordet i Rwanda 1994, om arbetet i organisationen Rwanda Mental Health Project där man på olika sätt försöker hjälpa enskilda individer och hela samhällen att gå vidare. Projektet leds av unga medicinstuderande och en av projektets uppgifter är att samla grupper av föräldralösa barn och skapa nya "familjer". De lite äldre ungdomarna får ta på sig rollen som föräldrar. Till exempel berättade Ukuberyimfura att hon är "mamma" i en sådan

”familj” men att hennes studier under denna höst är så krävande att hon tvingas ta ett steg tillbaka. För tillfället agerar hon därför ”mormor” i stället.

Organisationens medlemmar åker runt i byarna och informerar om psykiska konsekvenser av traumatiska händelser och finns med vid olika minnesstunder.

Under Dative Ukuberyimfuras berättelse samt i den efterföljande frågestunden och diskussionen blev det tydligt att talet om och teorierna kring hur man förstår folkmord i olika samhällen (hur man handskas med den efterföljande försoningen och förlåtandet) inte

får bli för generaliserande: Varje folkmord och därpå följande försök till försoning eller samexistens samt återuppbyggnad måste vila på en solid grund av kunskaper kring det specifika samhällets sociala, politiska och ekonomiska tradition och kultur. Med andra ord en mycket pragmatisk hållning så att människor känner igen sig, kan finna en vilja och inte minst mening att återigen fungera tillsammans i vardagen.

Carolyn Östberg är fil mag. i etnologi samt AU-ordförande i SKMA.